

УДК 94:342.2:316.75(477)«16/17»

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ІДЕОЛОГІЇ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ

EVOLUTION OF STATE IDEOLOGY ON THE COSSACK-HETMAN DAYS

Серета А.М.,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і теорії держави та права
Запорізького національного університету*

Наукова стаття присвячена дослідженню державної ідеології крізь історичну призму. Характеризується поняття державної ідеології. У хронологічній послідовності з середини XVII ст. до кінця XVIII ст. простежується процес розвитку ідеї козацької державності як національної державної ідеї. Актуалізується питання впливу державної ідеології України-Гетьманщини на розвиток держави і права.

Ключові слова: держава, державна ідеологія, Конституція, Україна-Гетьманщина, право.

Научная статья посвящена исследованию государственной идеологии через призму истории. Характеризуется понятие государственной идеологии. В хронологической последовательности с середины XVII в. до конца XVIII в. прослеживается процесс развития идеи казачьего государства как национальной государственной идеи. Актуализируется вопрос влияния государственной идеологии Украины-Гетманщины на развитие государства и права.

Ключевые слова: государство, государственная идеология, Конституция, Украина-Гетманщина, право.

The scientific article is devoted to the study of the state ideology through the prism of history. The concept of the state ideology has been characterized. In chronological order from the middle of the XVII to the end of the XVIII century the development of the idea of the Cossack State as a national state idea has been traced. The issue of the influence of the state ideology of Hetmanate Ukraine on the development of the state and law has been foregrounded.

Key words: state, state ideology, Constitution, Ukraine-Hetman, right.

Постановка проблеми. Ситуація в сучасному світі з повною очевидністю виявляє те, яку величезну роль у процесі розвитку суспільства відіграє ідеологія. Нині ідеологія – це не тільки духовна освіта, не тільки ідеї, погляди, теорії, концепції тощо, а й політичні рішення, закони, економічні та соціальні програми та інші явища в усіх сферах життєдіяльності.

Ослаблення ідеологічних основ держави та підтримки їх з боку населення згубні для держави, так як це призводить до втрати зв'язків між індивідом і державою, послаблює національну і державну самоідентифікацію. Тому нині актуальним є проблема пошуку національної ідеї, що об'єднує, здатна згуртувати і мобілізувати суспільство. Для цього необхідним є усвідомлення суспільних потреб та інтересів у всьому їх різноманітті (як матеріальних, так і морально-етичних, науково-пізнавальних та інших потреб) як вихідного пункту формування державної ідеології та відповідної ідейно-теоретичної діяльності.

Згідно з останніми дослідженнями, в сучасній юридичній науці, необхідно зазначити визначення державної ідеології. Отже, державна ідеологія – це сукупність науково обґрунтованих теорій, вчень, концепцій, поглядів та переконань щодо сутності та стратегії розвитку певної держа-

ви. Історії відомі декілька типів найбільш поширених державних ідеологій, які можна класифікувати залежно від виду соціально-економічної формації на: рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, комуністичні; за ступенем втручання держави у суспільні справи – на консервативні, ліберальні, змішаного типу; в залежності від ставлення до людини, її прав і свобод – людино-центристські (гуманістичні) та державо-центристські (етатистські); за ступенем впливу на суспільні відносини – пануючі (монополні) та альтернативні (плюралістичні).

Ідеологія в історії людства завжди грала дуже велику роль. Для більш детального вирішення проблематики державної ідеології вітчизняний історичний досвід є безцінний. Він дає змогу виявити і систематизувати набутий досвід, визначити його позитивні сторони та недоліки, а головне – виявити певні закономірності генезису державної ідеології та сприяти вдосконаленню її розвитку в сучасній Україні.

Зауважимо, що цікавим є поділ ідеології на два основні блоки, а саме: перший – історичний блок, що містить уявлення про історію становлення нашого народу і держави. Саме історичні ідеї згуртовують суспільство узами наступності та національно-культурної спільності, дозво-

ляють кожному з нас відчувати себе частиною нескінченного потоку історії, всесвітнього процесу. З історії ми черпаємо традиції і вчимося на здобутках і помилках предків. Другий – правовий блок, містить правові уявлення, тобто всю сукупність ідей, які регламентують діяльність громадян. Саме правові пізнання дають змогу кожному повноцінно використовувати особисті права і обов'язки як у самій країні, так і на міжнародній арені.

Мета наукової статті полягає в тому, щоб на основі аналізу історичних та сучасних джерел, наукових доробок з'ясувати витоки та еволюцію державної ідеології козацько-гетьманської доби.

Стан дослідження проблеми. Характеризуючи теоретичну основу дослідження, варто відзначити, що досить велика увага проблемам державної та правової ідеології в різних аспектах міститься у працях видатних учених: Т. Андруска, В. Журавського, О. Зайчука, О. Мурашина, Н. Пархоменко, О. Скакун, С. Сливки, В. Тація, С. Тимченко, В. Толстенко, І. Усенко, М. Цвіка, Ю. Шемшученко та ін. Серед російських авторів питання розвитку державної та правової ідеології в тому чи іншому контексті досліджували такі вчені: С. Алексєєв, В. Лазарєв, В. Корельський, В. Афанасьєв, Н. Матузов, А. Малько та ін. Важливим джерелом систематизованої інформації, яке розкриває широке коло проблем української ідеології, є дослідження І. Куташева, В. Степанкова, В. Литвинова, В. Шевчука, В. Кононенка та ін. Попри це, варто зазначити, що досі не було здійснено комплексного дослідження державної ідеології з погляду процесів її формування на різних історичних етапах та сучасного її стану і перспектив розвитку.

Виклад основного матеріалу. Національна державна ідеологія має свою історію розвитку. Треба зазначити, що еволюція державної ідеології була пов'язана з рівнем розвитку суспільства, держави і права.

Одну із найвідоміших сторінок в історії державної ідеології вписала нова соціальна верства, що взяла на себе роль національного провідника. Ім'я цій верстві – козацтво. Феномен українського козацтва є унікальним. Осередок козацтва – Запорозька Січ, також носив виразні ознаки організації за прикладом європейських військових орденів з усіма основними атрибутами.

Період з 1648 р. до кінця XVIII ст. був переломним і мав неабиякий вплив на країни Східної та Центральної Європи. У цей час відбулася Українська національна революція і склалася державність українського народу. Патріотичне піднесення і почуття гордості після перемоги козацького війська, участь у війні вихідців з усіх українських земель, формування цінного державницького матеріалу – усе це сприяло розвитку нової ідеології українців та підризу ідеологічних підвалин Речі Посполитої та ліквідації її верхності в Наддніпрянській Україні.

У 1649 р. Б. Хмельницький висунув власну програму Української козацької держави, в основі якої лежала ідея української соборності. Він синтезував ідею старої княжої України-Русі з новою ідеєю козацької державності. Гетьман не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали увійти всі етнічно українські землі, а і зробив усе можливе для його розв'язання.

Внесок у розвиток державної ідеології в Україні в XVII–XVIII ст.ст. зробили прогресивні діячі Києво-Могилянської академії: Й. Кононович-Горбацький, Л. Баранович, І. Галатовський, І. Гізель, С. Яворський, М. Козачинський, Г. Кониський, Д. Туптало, Г. Сковорода та інші. Вчені Києво-Могилянської академії присвятили себе розвитку природного права і суспільного договору. Вони виводили, державу і право з незмінної природи людини, а її сутність залишалася незмінною протягом усього розвитку держави і права, вважаючи, що держава існувала не завжди.

У плеяді професорів Києво-Могилянської академії чільне місце належить Михайлу Козачинському. Він ві-

домий український письменник, педагог, філософ та церковно-освітній діяч. На увагу заслуговує його трактат «Громадська політика». Спираючись на погляди Ф. Аквінського щодо природного права та на працю «Політика» Ю. Ліпсія, який виклав вчення про «природне право» і «природний закон», М. Козачинський розглядав природне право як інтегральну частину людської природи, яку можна пізнати лише людським розумом. Цікавим був підхід М. Козачинського до людських законів, які він поділяв на громадські і канонічні. У свою чергу «цивільний закон той, який дбає про спосіб спадкування чи вибору, бо на ті підстави спираються будь-які правителі... Директивний закон той, яким забезпечується становище» [1, с. 341].

У праці М. Козачинського «Філософія аристотеліанства» простежується мотив справедливої помсти: «природний закон завжди дозволяє вбивство того, хто погрожує сокирою» [2, с. 353]. Він стверджує, що саме суспільний стан є природним для людини, бо тільки в ньому «природа людини, тобто її розум, а відповідно і природні права, можуть розвинути найбільш повно». Цей по суті демократичний погляд, за яким у цивільному стані дія природного закону не припиняється, а навпаки, посилюється, вимагав від М. Козачинського заперечення самої можливості повного відокремлення «природних прав» громадян на користь державної влади при складанні суспільного договору між підлеглими і правителями. Найважливішим природним правом людини М. Козачинський визнавав право на життя, свободу совісті (право керуватися вказівками власного розуму), право приватної власності і право вибору (де немає вибору, там немає і свободи), оскільки це є підвалиною будь-якої форми правління. Дію «природного закону» він вважав настільки обов'язковою і необхідною, що порушити її не міг навіть Бог, інакше він суперечив би сам собі.

Не можна обійти увагою ті ідеї, які були закладені авторами (П. Орликом, Г. Герциком, А. Войнаровським) у Конституції 1710 р., яка враховувала передові досягнення української та європейської політичної думки. «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» – це втілена в мову правових норм філософія й ідеологія «суспільного договору». Для появи такого документу в історії української політичної та правової свідомості було достатньо підстав» [8, с. 236].

Багато з положень даного документу мають концептуальний характер і є віддзеркаленням особливостей українського політичного мислення на початку XVIII ст., а також зразком її основою для подальших теоретичних пошуків українських політичних мислителів.

Конституція починалася з урочистої декларації, а за своєю формою була договором гетьмана зі старшиною і всім Військом Запорозьким, а за змістом – документом, що в політико-правових поняттях того часу обґрунтовував права України на державну самостійність. Щодо договору, то П. Орликом зробив висновок про можливість його перегляду у випадку невиконання сторонами взятих на себе зобов'язань, тобто про право народу на повстання проти деспотичної влади. Цей висновок спирався на постулат про те, що саме народ є єдиним і повноправним носієм і розпорядником державного суверенітету.

Як політичний документ декларативні положення Конституції мали значення маніфесту «мазепинського» руху, тобто як програми борців за українську незалежність на початку XVIII ст. Цьому присвячено преамбулу та перші три параграфи. Ця програма зводилася до таких позицій: державна незалежність України, православна віра як державна релігія, вічність та недоторканість встановлених кордонів, затвердження шведської протекції над Україною (фактично союзу двох держав), необхідність встановлення дружніх і союзних відносин з Кримським ханством.

Важливе значення в тогочасній ідеологічній боротьбі козацької старшини з московськими урядовцями мало твер-

дження П. Орлика про те, що Б. Хмельницький звільнив український народ з під влади Речі Посполитої, повернув йому державний статус та добровільно прийняв протекторат Московської держави, сподіваючись на дотримання сторонами прийнятих на себе зобов'язань. Але після смерті гетьмана московські урядовці почали порушувати досягнуті домовленості та давні права і привілеї козацтва, що призводило до того, що Військо Запорозьке «...мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканість своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував» [4].

Саме таким повстанням, відзначав П. Орлик, був анти-московський виступ гетьмана І. Мазепи, який продовжив традиції Б. Хмельницького як у справі боротьби за свободу нації, так у відновленні союзницьких відносин зі шведським королівством. Подібна історична паралель повинна була ідеологічно санкціонувати дії І. Мазепи та показати їхню стратегічну мету – відновлення державної самостійності України та виконання історичної місії козацтва.

«Колективний автор Конституції (П. Орлик та козацька старшина) – прагнув зв'язати воедино уривки своєї минувщини та окреслити модель суспільства, яка містила б головні здобутки нації. Ідеї, висловлені в цьому документі, є наслідком майже тисячоліття політичного розвитку України, свідченням високого рівня самосвідомості нації, рівня її політичної культури, творчого потенціалу. Цей документ постав як оречевлена ідея української держави – Гетьманщини і водночас як удосконалення тогочасного розуміння суті держави» [5, с. 50].

Отже, зазначений документ – Конституція тієї самостійної Української держави, за яку боролися І. Мазепа, П. Орлик та їхні однодумці й послідовники. Серед основних державно-правових ідей, що мали велике значення для формування політичного світогляду українського народу, слід особливо відзначити ідеї самостійності України та права українського народу на власну державу, ідею відокремлення судової гілки влади, розподіл влади на три гілки, хоча, звичайно, державна влада залишалася єдиною верховною владою, яка здійснювала державні функції та ідею щодо гетьмана, який повинен пильно дбати, щоб «нарядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог». Крім того, «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького...» містять низку демократичних і прогресивних ідей: закріплення прав і свобод особи, справедливості у розподілі суспільних благ, підтримка соціально незахищених верств населення тощо. Був ще один важливий правовий принцип – верховенства закону в державі. Його виконання – основний обов'язок гетьмана, інших керівних осіб і простих громадян.

Ідея П. Орлика щодо незалежної України не була в ті часи втілена на практиці, оскільки Європа не вступила у протистояння з Росією, чого прагнув гетьман-емігрант. Однак теоретична спадщина Пилипа Орлика засвідчила високий рівень його політичного мислення, прагнення демократизувати державний устрій в Україні.

Взагалі, політико-правові погляди гетьманів України Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Орлика сприяли формуванню і розвитку національної політичної та державної ідеології, входженню України в політичні процеси Європи, утвердження її як рівноправного європейського партнера, зміцненню її міжнародного авторитету.

Козацьке літописання, яке творилося в Україні з кінця XVII–початку XVIII ст.ст., також стало предтечею розвитку державної ідеології часів Гетьманщини і мало непересічне значення для формування ідей українського державотворення. Найвідоміші з них – праці Р. Ракушки-Романовського, С. Величка та Г. Граб'янки.

Як зазначають І. Терлюк та І. Флис: «По-перше, літописання козацької доби не було актом стихійного творення, а мало під собою поважну теоретичну базу, яка на-

бувалась авторами літописів в стінах Київської академії. По-друге, козацьке літописання виникло передусім як протест супроти ідеологічного обґрунтування російсько-польсько-центризму української історії. По-третє, козацьке літописання зуміло запропонувати концептуально довершені схеми ідеологічного обґрунтування найбільш прийнятної для світської еліти (козацької старшини) моделі її взаємин насамперед з російською династією. В основі цієї схеми клялося політичне лідерство, яке після Національної революції на Україні, зокрема Лівобережній, закріпилося за козацтвом» [6, с. 158].

Автори літописів були виразниками ідеології козацької старшини, яка підтримувала політику Богдана Хмельницького, тобто офіційну ідеологію тодішнього українського лівобережного уряду кінця XVII–початку XVIII ст.ст. Характерними рисами їхніх поглядів були любов до батьківщини, усвідомлення державної традиції України від Київської Русі, ненависть до іноземних гнобителів. Однак відстоювалася ідея українського автономізму, добровільності та договірності приєднання України до російської держави.

Отже, зазначені літописні твори започаткували українську державницьку традицію як початок політичного мислення в Гетьманщині, заснованого на ідеї автономізму та українського патріотизму при незмінній російській орієнтації. Своїми працями вони підготували появу політико-ідеологічної концепції Малоросії, характеризуючи її компоненти як: наголошення добровільному та договірному характері об'єднання 1654 р.; поєднання Малої Росії та Великої Росії через особу спільного царя; зауваження стародавніх прав і вольностей Малоросії та її народу тощо. Сформована козацькими ідеологами концепція Малоросії у поєднанні з правовими засадами гетьманських «договірних» статей 1669, 1672, 1687 рр. фактично стала політико-правовою основою обмеження української автономії, а в підсумку – її ліквідації [6, с. 159].

Наприкінці XVIII ст. спостерігається чимало зразків сервілізму та запроданства серед української еліти, яка із-за особистої користі почала прислужувати московським царям. Це апологіст і теоретик централізованої імперії, помічник Петра І Ф. Прокопович, а також митрополит київський С. Миславський, який реалізував імперський план русифікації церкви і науки в Україні. Але попри все, Феофан Прокопович – професор, ректор Києво-Могилянської академії, відомий державний і церковний діяч – зробив свій внесок у розвиток української державної ідеології.

Проблемам права Ф. Прокопович присвятив низку своїх творів: «Духовний регламент (1721 р.)», «Правда волі монаршої» (1722 р.), «Слово про владу і честь царську» та ін. Він першим створив варіант теорії освіченого абсолютизму, використовуючи при цьому теорію природного права і суспільного договору. Однак, аналізуючи праці вченого, стає зрозуміло, що для нього ідея абсолютизму була домінуючою щодо ідеї освіченості.

На думку Ф. Прокоповича, виникнення держави – це дія природних законів. Він зазначав, що влада потрібна для того, щоб не порушувався природний закон, щоб стримувати злі пристрасті людей, оберігати людське співжиття. «Якби не це, вже давно б земля порожня була, уже давно б зник рід людський. Зло людське примусило людей в один суспільства союз та стан збиратися й державною владою, силою, від всього народу, наче від самого бога даною збройне оберігати і захищати себе, як від зовнішніх супостатів, так і від внутрішніх лиходіїв» [7, с. 90].

Ф. Прокопович виділяв три основні форми організації державної влади: демократію, «де головні всього суспільства справи управляються згодою всіх жителів», аристократію, «де не всього народу і не однієї особи волею, а кількох вибраних мужів сословієм правиться Вітчизна» і самодержавство «де вся влада державна в руках єдиної особи держиться». Симпатії мислителя безумовно знахо-

дяться на боці останньої. При цьому він всі основні форми організації влади ділить на виборні (будь то демократія, аристократія чи монархія) і на спадкові. Щодо принципово спадкової та виборної форм організації державного життя, то симпатії мислителя, відносяться до спадкової, нічим не обмеженої монархії.

Ф. Прокопович виступав апологетом ідеї цезарепапізму, ідеологічно обґрунтовуючи підкорення церкви волі царя, він підготував «Духовний регламент», який відкидав ідею автономії церкви щодо світської влади і де-факто перетворював її в один з інструментів імперії. Апологетика абсолютизму та імперської величі Феофаном Прокоповичем, незважаючи на політичну заангажованість, мали завершений, послідовний характер.

Упродовж 1764–1786 рр. відбулася остаточна ліквідація державної автономії України, яка стала залежною від двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Українське суспільство пройняла атмосфера національного приниження, політичного та економічного гноблення. Аристократична ідеологія, що була посилена ідеями і практикою імперського централізму, остаточно витіснила народоправчу ідеологію. Зворотним боком цього процесу стало злиття української

аристократичної ідеї із загальноімперським дискурсом, внаслідок чого вона перестала існувати як окремий феномен.

Адміністративна та ідеологічна політика Російської імперії призвела до поступової втрати Гетьманщиною старої назви Русь та прийняття назви «Малоросія». Ці та інші фактори спричинили формування в Україні малоросійської ідеології та ідентичності.

Малоросійство як ідеологія розділилася на дві гілки: малоросійство окремішності та малоросійство поглинання. Останнє можна розглядати як чинник пізніших теорій «єдиної руської народності» та ксенофобських ідей про українськість як зіпсовану форму російськості. Крім того, після прилучення козацької старшини до російського дворянства і поступової русифікації її нащадків у кінці XVIII ст. зароджується ідея про українців як переважно селянську націю, що також є чинником комплексу меншовартості [8, с. 180].

Попри все сказане, інкорпорація Гетьманщини в Російську імперію проходила досить повільно та тривала більш ніж століття, що в широкому сенсі свідчить про досить міцну ідейно-правову обґрунтованість державотворення, внутрішню солідарність старшини як провідної верстви, її високий рівень правосвідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козачинський М. Громадська політика / М. Козачинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. Т. 4. Кн. 2.: Середина XVIII ст. / упор., прим. В. Литвинов, В. Шевчук. – Дніпро, 2001. – 360 с.
2. Козачинський М. Філософія аристотеліанства / М. Козачинський // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. Т. 4., кн. 2.: Середина XVIII ст. / упор., прим. В. Литвинов, В. Шевчук. – Дніпро, 2001. – 360 с.
3. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
4. Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua/articles/.../1710cnst.htm>
5. Трохимчук О. Перша українська Конституція (Післяслово) / О. Трохимчук, М. Трохимчук // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К.: Генеза, 1994. – С. 50-67.
6. Терлюк І.Я. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. – Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. – 300 с.
7. Нічик В.М. Суспільно-політичні погляди Феофана Прокоповича // В.М. Нічик // Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/procop/proc.htm>
8. Плешко М.В. Ідеї народоправства в генетичі процесу українського державотворення / М.В. Плешко // Гуманітарні студії. Вип. 7. – К.: ВПЦ Київський університет, 2010. – С. 178-185.